

ПРІОРИТЕТНІ НАПРЯМИ ДЕРЖАВНО-КОНФЕСІЙНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ У ПОСТРЕВОЛЮЦІЙНИЙ ПЕРІОД

У статті аналізується новий вектор суспільно-політичних взаємовідносин, початок яких було сформовано під час революції гідності 2013/2014 рр. – «державно-церква-громадянське суспільство». Автором визначаються пріоритетні напрямки, що стали актуальними на часі: прийняття нової концепції державно-церковних відносин, відміна законопроекту №10221 та прийняття окремих положень про «інститут капеланства» та «релігійну освіту».

Ключові слова: державно-церковні відносини, ВРЦіРО, релігійні організації, концепція державно-церковних відносин, революція гідності, свобода совісті, законопроект №10221, капеланство, релігійна освіта.

Постановка проблеми. Українська революція гідності, що відбувалася на межі 2013/2014 рр. назавжди ствердила в українському суспільстві такі складові принципи національної ідеї, як непохитність загально-правової справедливості, права людини та солідарність громадянського суспільства. Таким чином, для проведення поглибленого аналізу пріоритетних напрямів державно-конфесійних відносин в Україні у постреволюційний період **актуальним** видається необхідність визначення квінтесенції національно-релігійного розвитку України. Державно-конфесійні відносини, розвиток яких сьогодні відбувається за умов трансформаційних змін постреволюційного суспільства, зумовлені трьохстороннім порядком взаємозв'язків «державно-церква-громадянське суспільство», що надає нашій країні можливість піднятися на якісно новий щабель в даній царині.

Тому, **метою** нашої статті є розкриття механізмів практичного становлення формулювання «державно-церква-громадянське суспільство», тоді як **завдання** обраної нами теми дослідження співзвучні «Тезам», що були висунуті митрополитом УПЦ Онуфрієм під час його останнього виступу на засіданні ВРЦіРО, де владика наголошує на тому, що Україні необхідно:

- стратегічне партнерство церков, громадянського суспільства і держави;
- нове законодавче вирішення існуючих конкретних проблем церков та релігійних організацій;
- повна реалізація політики захисту прав віруючих [30].

Необхідно зауважити, що багато хто з українських дослідників, у свою чергу, неодноразово зверталися до вивчення проблематики державно-конфесійних відносин в Україні. Фундаментальними опрацюваннями щодо окресленої сфери відносин можна зарахувати роботи В. Єленського, який підготував окремий цикл праць, присвячених проблемам свободи совісті в нашій державі та за кордоном: «Релігія і глобальна політика: світ і Україна» [5], [7, с.7-23], [24, р. 136-152], [6, с.14-21].

Рівень дослідження. Провідними документами у царині державно-конфесійних взаємовідносин є Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» [28], «Збірник нормативно-правових актів України щодо діяльності релігійних організацій» [11], а також «Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2013» наданий Інститутом релігійної свободи України [12]. Важливим інформаційно-аналітичним джерелом для деталізованого огляду державно-церковних відносин на сучасному етапі стали матеріали, підготовлені фахівцями Центру Розумкова за останні роки: «Державно-конфесійні відносини в Україні: їх особливості і тенденції розвитку» (2011р.) [20] та «Державно-конфесійні відносини в Україні станом на 2013 рік: рух до партнерства держави і Церкви чи до кризи взаємин?» [3].

Помітну роль у дослідженні даної проблематики відіграли також роботи В.Єленського: «Релігія після комунізму» [8], «Перспективи розвитку української системи церковно-державних

відносин» [4, с. 60-64], *Religiöser Wandel in den postkommunistischen Ländern Ost- und Mitteleuropas* [24, S. 479-500], *Kirche und Politik im posttotalitären Sozium: die Ukraine* [25, S.111-39], де автор наголошує, що у сформованій за роки незалежності українській законодавчій базі, присвяченій питанням свободи совісті в Україні, є досить значні прогалини, які стають на заваді відповідності останньої суспільним потребам та ступеню розвитку релігійних процесів в країні.

Співзвучні цій проблематиці є праці, в котрих має місце досить ґрунтовне вивчення проблем співіснування держави і релігії, де треба відзначити великий дослідницький внесок М. Мариновича [18], В. Журавського [10], Л. Филипович [21], С. Здіорука [13], В. Зінченко [14, с. 56-62] та ін.

Поглибленими працями, в яких було ретельно розглянуто назрілі питання в сучасних державно-церковних відносинах, є праці вітчизняних науковців, зокрема, В.Єленського та В.Перебенесюка «Релігія. Церква. Молодь.» [9], А. Юраша «Релігія і Церква років незалежності України» [23] та «Історія релігії в Україні: У 10-ти томах. Т. 10.: Релігія і церква років незалежності України» [15]. Окремо, слід згадати працю Б. Андрусишина та В. Бондаренка «Державно-церковні відносини: природа, зміст, характер функціонування, типологізація» [1], статтю В. Бондаренка «Приоритетні напрямки державно-церковної політики України» [2] та кандидатську дисертацію Є. Кардоша «Державотворчий процес в Україні і Церква» [16].

Виклад основного матеріалу. Нинішній етап суспільного розвитку нашої держави, пов'язаний із формуванням громадянського суспільства та правової країни потребує нових концептуальних засад державно-конфесійних відносин. Головуючий у ВРЦіРО обґрунтовує положення «державно-церква-громадянське суспільство» «самим ходом історії», акцентуючи увагу на існуванні в Україні «синергії між церквами, громадянським суспільством і державою, як трьома самостійними інституціями» [30].

Практична реалізація стратегічного партнерства церков, громадянського суспільства і держави дуже яскраво виявилась з початком агресії РФ проти нашої країни. «Звернення Українських Церков і релігійних організацій з приводу іноземної агресії» оприлюднене 1 березня 2014 року та підписане десятьма керівниками церков і релігійних організацій України [31], якнайяскравіше вказує на громадянську позицію патріотичних українських церков і релігійних організацій. Зокрема, серед документів, що символізують підтримку українських церков і релігійних організацій курсу нинішнього українського керівництва є те, що Рада Церков обговорила з Міністром культури стратегічне партнерство між державою і суспільством [27], засудила сепаратизм та виступила за цілісність і непорушність кордонів України [27].

Зараз основною перепоною для демократичного розвитку державно-конфесійних відносин в нашій країні є великі помилки минулого режиму, на законодавчому рівні. Так, у грудні 2012 року, незважаючи на чисельні протести релігійних організацій, правозахисників та громадськості [29] резонансний законопроект №10221 набув чинності. На думку виконавчого директора інституту Релігійної свободи Максима Васіна «найбільша небезпека внесених змін у їх неоднозначності, що дозволяє останні вільно трактувати. Особливі загрози для свободи віросповідання, – на думку експерта, – вбачаються у розширенні переліку контролюючих органів, що наглядатимуть за віруючими та релігійними організаціями, без чіткого окреслення меж їх контролюючих повноважень. Також, – наголошує фахівець, – у Законі про свободу совісті збережено норму про дозвільний характер публічних мирних зібрань релігійного характеру, що прямо суперечить статті 39 Конституції України» [19].

Слід наголосити на негативній реакції на прийняття окреслених змін до 35 Статті Конституції України Всеукраїнської Рада Церков і релігійних організацій, народних депутатів, правозахисників та науковців [29]. Одна з головних причин невдоволення фахівцями – це наявність у законопроекті №10221 завуальованих можливостей для легалізації псевдорелігійних організацій, або взагалі можливість оминати органи у справах релігій, реєструючись лише в органах Укрдержреєстру [19].

Варто зауважити про існування достатньої кількості законодавчих документів, які регулюють діяльність релігійних організацій у певних галузях суспільного життя України. Відтак, порядок набуття релігійними організаціями статусу юридичної особи, окрім базового закону України

«Про свободу совісті та релігійні організації» визначається також законом України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців», Земельним та Податковим, Кримінально-процесуальним кодексами України та багатьма підзаконними актами, на кшталт Указів Президента України, постанов Кабінету Міністрів тощо.

Взагалі, Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» оцінюється українськими та зарубіжними експертами як такий, що обстоює в Україні належний рівень свободи совісті, зумовлюючи рівність усіх релігійних організацій. Проте, необхідно підкреслити, що у більшості випадків зміни, які необхідно впроваджувати в життя стосуються саме галузевих законодавчих актів, які було відзначено вище, а не базового Закону про свободу совісті. Адже, на думку керівника Інституту релігійної свободи «прийняті зміни щодо порядку державної реєстрації релігійних громад відкривають більше можливостей для легалізації псевдорелігійних організацій» [19].

Зараз, коли новий уряд країни, ВРЦіРО та громадянське суспільство стали на шлях сумісної розбудови нашої країни є рішення про покладення в основу нових державно-конфесійних відносин Концепції (2004 р.), хоча на нашу думку остання повинна модернізуватися, щоб не сталося так, як зауважує український богослов та релігієзнавець Ю. Чорноморець «Зараз ми ще не в ЄС і не в Митному союзі, але всі негативи, які є і там і там – у нас вже є» [22].

Відтак, нами доведено необхідність нового законодавчого вирішення існуючих, через хибне законодавство минулого режиму В. Януковича, проблем українських церков та релігійних організацій.

Окремим пунктом в майбутній Концепції, на нашу думку, необхідно окреслити забезпечення права віруючих на проведення богослужінь під час масових зібрань та заходів. Для прикладу. Одна з останніх гучних заяв минулого режиму містила погрозу заборони діяльності Української Греко-Католицької Церкви через проведення Богослужінь на Євромайдані, підписана першим заступником міністра культури Тимофієм Коханом, де функціонер, посилаючись на положення статті 16 Закону «Про свободу совісті та релігійні організації» наголошував на недотриманні певних приписів, що може слугувати підставою для порушення перед судом питання про припинення діяльності відповідних релігійних організацій. «Міністерство культури, – зазначалося в листі, – офіційно звертається до Вас – забезпечити безумовне дотримання законодавства України релігійними організаціями, які входять до складу Української Греко-Католицької Церкви» [37]. Проте, коли в Республіканському Палаці Спорту м. Києва, відбувалися масові сеанси «екзорцизму, зцілення від раку та ДЦП, а також зняття родового прокляття» [800 грн. вхідний квиток – авт. І.Ч.] пастором харизматичної церкви «Відродження» Володимиром Мунтяном, Міністерство культури України взагалі не реагувало [34]. Отже, прийняття оновленого демократичного законодавства, під гаслом «ВСІ РІЗНІ – ВСІ РІВНІ» в оновленій Українській державі вкрай необхідно.

Розглядаючи останній пункт завдань нашого дослідження про повну реалізацію політики захисту прав віруючих в країні необхідно зазначити, що в умовах військової агресії РФ проти України, чималої актуальності набуло державне врегулювання «інституту капеланства», яке б стало додатковим імпульсом до ще більш конструктивної підтримки всіма основними церквами і релігійними організаціями війська української держави.

Згідно визначенню окресленому в Концепції державно-конфесійних відносин: «Священнослужителів, які здійснюють пастирське служіння в місцях з обмеженим спілкуванням та/або правом пересування, як правило, називають капеланами (звідси – інститут капеланства)» [3]. У додатку до Листа підписаного членами Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій від 21 березня 2012 р. міститься пункт про необхідність запровадження інституту військового капеланства (душпастирства) в Збройних Силах України та інших військових формуваннях. Згідно соціологічного опитування оприлюдненого «Центром Разумкова» у квітні 2013 року «Більшість громадян поділяють думку про те, що українським Збройним Силам потрібні капелани (військові священики). У 2013 р. таку думку підтримали 56% опитаних (проти 52% у 2010 р.). Найбільшою є підтримка серед жителів Заходу (73%), найменшою – серед жителів Центру (42%). Число тих, хто підтримує зазначену думку, переважає число її

противників у всіх регіонах, за винятком Центру, де частки її прихильників і противників є приблизно однаковими. Серед віруючих підтримка складає 61%, серед невіруючих – 21%» [29].

З даного опитування виходить, що ті, хто підтримує потребу Збройних Сил у капеланах, становлять більшість або відносну більшість у всіх групах за ознакою конфесійно-церковної належності. На нашу думку, якщо б подібне опитування було проведено у квітні нинішнього року показники, що окреслюють кількість прихильників «інституту капеланства» в Україні були б значно вищі.

Незважаючи на те, що згадана концепція законодавчо, ще не прийнята і військове капеланство залишається невизнаним на державному рівні, українські церкви проводять активну роботу в даному напрямку. Зокрема, у Львові створено Центр військового капеланства, який має на меті задовольнити релігійні потреби військовослужбовців та членів їхніх сімей [32]. Степан Сус, що є головою згаданого вище Центру Львівської архієпархії УГКЦ, наголошує на тому, що: «Капелани є моральними авторитетами для кожного солдата. Їх гасло – «Завжди поруч». З історії українського війська різних періодів та різних формувань знаємо: поруч наших воїнів завжди були капелани. Вони, – зауважує голова Центру, – супроводжували їх і в мирний час, і в період різних воєнних лихоліть. Капелани не мали права носити зброю, єдиним їхнім захистом було Слово Боже» [32].

Зокрема, УПЦ МП та УПЦ КП почали офіційний збір коштів на підтримку української армії [35; 26]. Так, Головний капелан, Митрополит Білоцерківський і Богуславський Августин, голова Синодального відділу Української Православної Церкви (Московського Патріархату) по взаємодії зі Збройними Силами та іншими військовими формуваннями України 4 березня 2014 ініціював екстренну зустріч військового командування з Радою з питань душпастирської опіки при Міністерстві оборони, щоб «люди у погонах і оборонного відомства, і Генерального штабу ЗС України почули слово та благословення духовенства різних Церков, представники яких служать в українському війську» [33].

Доцільно окремо наголосити на тому, що Православні священники УПЦ МП у Криму, збирають кошти на українську армію, що за обставин, які склалися можна дорівняти подвигу [36].

Отже, як зауважує нинішній голова ВРЦіРО, що хоча в «нашій Конституції задекларовано повну свободу релігії, але в дійсності на кожному кроці ми зустрічаємо наслідки атеїстичної доби» [30]. На нашу думку, дана теза дуже пасує не тільки до ситуації, що склалася навколо «інституту капеланства», а і довкола питання про «релігійну освіту», гуманітарну та добродійну діяльність релігійних організацій у таких царинах, як медицина, пенітенціарна система тощо.

Згідно визначенню, задекларованому в Концепції державно-конфесійних відносин (2004 р.), релігійна (духовна) освіта – набуття/надання знань з певного віровчення та навичок відповідної релігійної практики з метою усвідомленого визнання згаданого віровчення як власного переконання особи. Релігійна освіта може мати загально-просвітницький характер або бути професійно орієнтованою [3]. Так, враховуючи положення викладені в Статті 1 «Конвенції про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти (1960)» «“дискримінація” охоплює будь-які розрізнення, винятки, обмеження чи переваги за ознакою раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного або соціального походження, майнового стану чи народження, що має метою або наслідком знищення чи порушення рівності ставлення в галузі освіти...» [29]. Так, на нашу думку, відношення до конфесійної освіти в Україні саме на межі дискримінації. Адже, у країнах колишнього «соцтабору» вже наприкінці минулого століття на державному рівні почали визнавати дипломи духовних академій та інших конфесійних ВНЗ, а богословські факультети увійшли до складу державних вишів. Проте, в Україні усі законодавчі ініціативи, направлені на розв'язання цієї проблеми до цього часу залишалися «ініціативами». Так М. Лагодич у статті «Релігійна освіта в Україні: сучасний стан і перспективи» зауважує: «Демократія саме в тому і полягає, щоб влада враховувала потреби і запити усіх прошарків населення. Якщо релігійна освіта, у цілому, не суперечить міжнародним правовим документам і сформованій закордонній практиці, і є відповідне бажання батьків учнів

конкретної освітньої установи, то введення релігійної освіти цілком допустиме і законне». Ми, у свою чергу, погоджуємося з автором, який пропонує:

- розробити та запровадити в середній і вищій школі програми релігійного навчання, побудовані на засадах релігійної толерантності та принципах не обов'язковості;
- вивчити можливість створення в системі національної освіти дошкільних та загальноосвітніх закладів за релігійною ознакою (подібно до існуючих в Україні освітніх закладів етнічних меншин) [17, с. 265-269].

Висновки. Необхідно зазначити, що сьогодні, коли конфесії в Україні мають необмежену внутрішню свободу потрібна нова політика держави щодо них, яка б забезпечувала у всій повноті права віруючих, і була б якісно новою українською парадигмою у сфері забезпечення національного розвитку у форматі «державо-церква-громадянське суспільство». Затвердження Верховною Радою України нової Концепції державно-церковних відносин на часі є доведеним та вкрай необхідним, особливо зважаючи на те, що в той чи інший спосіб усі українські церкви та релігійні організації виступили на захист України.

Література

1. Андрусишин Б. Державно-церковні відносини: історія, сучасний стан та тенденції розвитку / Б.Андрусишин, В.Бондаренко. – К.: Вид-во Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, 2012. – 518 с.
2. Бондаренко В. Приоритетні напрямки державно-церковної політики України / В.Бондаренко // Актуальні проблеми державно-церковних відносин в Україні. – К., 2001.
3. Державно-конфесійні відносини в Україні станом на 2013 рік: рух до партнерства держави і Церкви чи до кризи взаємин? // http://www.razumkov.org.ua/upload/Przh_Religion_2013.pdf.
4. Єленський В. Перспективи розвитку української системи церковно-державних відносин / В.Єленський // Релігійна свобода: історичне підґрунтя, правові основи і реалії сьогодення. Наук. зб. – К., 1998. – С.60-64.
5. Єленський В. Релігія і глобальна політика: світ і Україна / В.Єленський // http://www.razumkov.org.ua/ukr/files/category_journal/NSD119_ukr_4.pdf
6. Єленський В. Релігійна свобода і національна ідентичність: Україна / В.Єленський // Релігійна свобода. Науковий щорічник. – 2002. – № 6. – С.14-21.
7. Єленський В. Релігійна свобода: українська реальність і світовий досвід / В.Єленський // Релігійна свобода і права людини. Т.2. – Львів: “Свічадо”, 2001. –Т. 2. – С.7-23.
8. Єленський В.Є. Релігія після комунізму (Україна в центрально-східноєвропейському контексті) / В.Єленський. – К.: Національний педагогічний університет ім. М.Драгоманова, 2002. – 420 с.
9. Єленський В.Є. Релігія. Церква. Молодь / В.Є.Єленський, В.П.Перебенесюк. – К.: ALD, 1996. – 160 с.
10. Журавський В. Релігійні чинники у політичному процесі України / В.Журавський // Український центр політичних досліджень. – Спостерігач. – 1996. – № 21 (лютий). – С. 8.
11. Збірник нормативно-правових актів України щодо діяльності релігійних організацій: Довідковий посібник. – К., 2004.
12. Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2013 р. http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1199%3A1&catid=51%3Astats&Itemid=79&lang=uk.
13. Здіорук С.І. Суспільно-релігійні відносини: виклики Україні XXI століття / С.І.Здіорук. – К., 2005.
14. Зінченко В. Релігійні структури і церква в контексті формування громадянського суспільства в Україні / В. Зінченко // Історія, філософія, релігієзнавство: науковий журнал / Житомирський державний університет імені Івана Франка; Вид-во «Антросвіт». – К., 2009. – № 3.– С. 56-62.
15. Історія релігії в Україні: У 10-ти томах. Т. 10.: Релігія і церква років незалежності України. – Дрогобич, 2003.– 365 с.
16. Кардош Є.Ю. Державотворчий процес в Україні і Церква: Автореф. дис ... канд. політ. Наук / Є.Ю. Кардош. – К., 1995. – 20 с.
17. Лагодич М. Релігійна освіта в Україні: сучасний стан та її перспективи // Труды Київської Духовної Академії. Богословсько-історичний щорічник Київської Духовної Академії Української Православної Церкви Київського Патріархату. – К., 2005. – № 2 (2). – С. 265-269.
18. Маринович М. Роль Церков у будівництві посткомуністичного суспільства в Україні / М.Маринович // Незалежний культурологічний часопис „І”. – 2001. – №22. – С.205-207.
19. Релігійне життя в умовах змін до Закону про свободу совісті в Україні http://www.irs.in.ua/mv/2013/01/blog_549
20. Релігія і влада в Україні. Проблеми взаємовідносин [Інформаційно-аналітичні матеріали до Круглого столу на тему: "Державно-конфесійні відносини в Україні: їх особливості і тенденції розвитку". 8 лютого 2011 року]. К.: Центр Разумкова, 2011 // www.razumkov.org.ua/upload/prz_2011_Rlg_sml1.pdf

21. Филипович Л. Влада і Церква: Кінець непочатого діалогу? / Л.Филипович // Релігійно-інформаційна служба України. – 2010. – 19 грудня // risu.org.ua.
22. Чорноморець Ю. Пріоритети державної політики в релігійній сфері Газета День – № 54 (2014) від 21 березня.
23. Юраш А. Релігія і Церква років незалежності України / А.Юраш. – К.-Дрогобич, 2003.
24. Yelensky V. The Ukraine: Church and State in the Post-Communist Era // Church-State Relations in Central and Eastern Europe (ed. by I.Borowik). – Cracow: “Nomos”, 1999. – P.136-152.
25. Kirche und Politik im posttotalitären Sozium: die Ukraine [Elenskij V. Kirche und Politik im posttotalitären Sozium: die Ukraine // Religion und Gesellschaft im postsowjetischen Raum. – Würzburg: “Der Christliche Osten”, 1996. – S.111-39.
26. https://www.facebook.com/hromadsketv/posts/840477905979178?comment_id=117833373&offset=0&total_comments=15
27. http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1408%3A1&catid=34%3Aua&Itemid=61&lang=uk
28. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/987-12>
29. <http://www.razumkov.org.ua/ukr/index.php>
30. <http://religions.unian.ua/orthodoxy/903850-tri-tezi-golovvuyuchogo-u-vseukrajinskiy-radi-tserkov-mitropolita-onufriya-upts.html>
31. http://risu.org.ua/ua/index/resources/church_doc/ecumen_doc/55616/
32. http://risu.org.ua/article_print.php?id=55788&name=society_digest&lang=ua&
33. http://risu.org.ua/ua/index/all_news/state/national_religious_question/55569
34. <http://ru.tsn.ua/kyiv/v-centre-kieva-sekta-muntyana-provodit-adskie-seansy-izgnaniya-besov-vykachivaya-iz-lyudey-dengi-326265.html>
35. <http://orthodoxy.org.ua/data/sinodalniy-viyskoviy-viddil-upc-rozpochav-zbir-koshtiv-na-pidtrimku-ukrayinskoyi-armiyi.html>
36. <http://www.pohlyad.com/news/n/45466>
37. http://vgolos.com.ua/news/u_yanukovycha_uzhe_pogrozhuuyut_zaboronyty_ugkts_130289.html

John Chernushko

Priority areas church-state relations in Ukraine post-revolutionary period

This article analyzes the new vector of social and political relationships, the beginning of which was formed during the revolution of dignity of 2013/2014 biennium – "state-church-civil society". In particular, the author defined priorities that become current at the time: adoption of a new concept of church-state relations, the abolition of law project (bill) number 10221 and the adoption of a particular juridical act about «institute chaplaincy» and «religious education».

Keywords: state-church relations, AUCCRO, religious organizations, the concept of state-church relations, the revolution of dignity, freedom of conscience, the law project (bill) number 10221, chaplaincy, religious education.

Иван Чернушко

Приоритетные направления государственно-конфессиональных отношений в Украине в постреволюционный период

В статье анализируется новый вектор общественно-политических взаимоотношений, начало которых было сформировано во время революции достоинства 2013/2014 гг. – «государство-церковь-гражданское общество». В частности, автором определяются приоритетные направления, ставшие актуальными сегодня: принятие новой концепции государственно-церковных отношений, отмена законопроекта № 10221 и принятия отдельного положения об «институте капелланства» и «религиозном образовании».

Ключевые слова: государственно-церковные отношения, ВСЦиРО, религиозные организации, концепция государственно-церковных отношений, революция достоинства, свобода совести, законопроект № 10221, капелланство, религиозное образование.

Надійшла до редакції 24.02.2014 р.